MATNDA FRAZEOLOGIK MA'NONI QAYTA YARATISH: EKVIVALENT, KONTEKST VA PRAGMATIK TA'SIR

Raxmatjonova Shodiyonabonu Habibulla qizi
ADCHTI Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti (ingliz tili) yo'nalishi
1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Matnda frazeologik ma'noni qayta yaratish — turg'un birikmaning so'zma-so'z tarjimasini topish emas, balki uning ayni nutq vaziyatidagi mazmuni, obrazi, bahosi, pragmatik vazifasi va uslubiy registrini o'quvchiga tabiiy yetkazishdir. Maqolada inglizcha va o'zbekcha namunalar asosida frazeologik birlikni matn doirasida tahlil qilish uchun besh jihatli diagnostik model taklif etiladi: ma'no, obraz, pragmatik vazifa, registr va matn bilan bog'lanish. To'liq va qisman ekvivalent, funksional muqobil, tavsifiy tarjima, kalka va kompensatsiya usullari ushbu mezonlar bilan qiyoslanadi. Tahlil nazariy-sifat xarakterida bo'lib, maqoladagi inglizcha–o'zbekcha gaplar izohlash uchun tuzilgan namunalar; ular muayyan nashrdan olingan tarjima deb ko'rsatilmaydi. Taklif etilayotgan model tarjimon qarorini shaffof asoslashga xizmat qiluvchi amaliy evristika bo'lib, keng korpusda alohida empirik tekshiruvni talab qiladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, frazeologik ma'no, tarjimada ekvivalentlik, kontekst, pragmatika, obrazlilik, inglizcha–o'zbekcha tarjima.

Аннотация. Воссоздание фразеологического значения в тексте заключается не в дословном переводе устойчивого выражения, а в естественной передаче его смысла, образности, оценки, прагматической функции и стилистического регистра в конкретной речевой ситуации. В статье на материале английского и узбекского языков предлагается

пятикомпонентная модель анализа фразеологических единиц: значение, образ, прагматическая функция, регистр и связь с текстом. Сопоставляются способы перевода с помощью полного и частичного эквивалента, функционального аналога, описательного перевода, калькирования и компенсации. Исследование носит теоретико-качественный характер; приведённые англо-узбекские примеры созданы для анализа и не являются переводами из конкретных изданий. Предложенная модель представляет собой практический эвристический инструмент для обоснования переводческих решений и требует отдельной эмпирической проверки на широком корпусе текстов.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое значение, эквивалентность в переводе, контекст, прагматика, образность, англо-узбекский перевод.

Abstract. Recreating phraseological meaning in a text does not mean translating a fixed expression word for word; it means naturally conveying its meaning, imagery, evaluative tone, pragmatic function, and stylistic register in a particular communicative situation. Drawing on English and Uzbek examples, the article proposes a five-part model for analysing phraseological units: meaning, image, pragmatic function, register, and textual connectedness. Full and partial equivalents, functional substitutes, descriptive translation, calque, and compensation are compared using these criteria. The analysis is theoretical and qualitative, and the English–Uzbek examples are constructed for illustration rather than taken from specific published translations. The proposed model is a practical heuristic for explaining translation choices and requires separate empirical testing on a larger text corpus.

Keywords: phraseological unit, phraseological meaning, translation equivalence, context, pragmatics, imagery, English–Uzbek translation.

Kirish: frazeologik ma’no so‘zlar yig‘indisidan kengroq

“He spilled the beans” jumlasini “U loviyalarni to‘kdi” deb o‘girish grammatik jihatdan mumkin. Ammo suhbatda gap sirni oshkor qilgan odam haqida ketayotgan bo‘lsa, bunday tarjima voqeani emas, faqat so‘zlarning tashqi qobig‘ini olib o‘tadi. Matnda frazeologik ma’noni qayta yaratish, demak, iboraga lug‘atdan juft topish bilangina tugamaydi: tarjimon ibora ayni joyda nima anglatayotganini va o‘quvchiga qanday ta’sir ko‘rsatishi kerakligini aniqlaydi.

Frazeologik birlikning ma’nosi ko‘pincha uning tarkibiy so‘zlarining alohida ma’nolaridan to‘liq kelib chiqmaydi; bunday birliklar ixchamlik, obrazlilik va hissiy-ohangdorlikni bir vaqtda tashiydi.[1] Shuning uchun tarjimada «nimani bildirdi?» degan savol bilan «bu jumla nima ish qildi?» degan savolni ajratish zarur. Birinchi savol mazmunni, ikkinchisi esa, masalan, hazil, istehzo, tasalli yoki tanbeh kabi pragmatik vazifani ochadi.

Maqolaning markaziy tezisi shu: tarjima birligi alohida ibora emas, balki ibora va uning matndagi nutqiy vazifasidir. Bu fikrni amaliy tekshirish uchun besh mezonli model taklif qilinadi. Keyin “spill the beans”, “break the ice”, “Better late than never” hamda “ko‘z qorachig‘idek asramoq” misollarida qaysi jihat saqlanishi, qaysi biri o‘zgarishi ko‘rsatiladi. Misollar tahlil uchun tuzilgan, shu sabab ular muayyan badiiy asardan olingan tayyor tarjimalar sifatida talqin qilinmasligi lozim.

Asosiy xulosalar

- Frazeologik ma’no kontekstda aniqlanadi: lug‘aviy ma’no iboraning hazil, istehzo yoki yumshatish kabi vazifasini yolg‘iz o‘zi ko‘rsatmaydi.
- Ekvivalentlik ko‘p qatlamli: mazmun bilan birga obraz, registr va pragmatik ta’sirni tekshirish zarur.
- Tavsifiy tarjima ham asosli yechim bo‘lishi mumkin: u mazmunni saqlab, obrazni yo‘qotsa, yo‘qolgan ohangni yaqin matniy o‘rinda kompensatsiya qilish mumkin.

• M-O-P-R-M modeli tanlov sababini izohlashga yordam beruvchi evristik taklif; u empirik validatsiyadan o‘tgan standart sifatida taqdim etilmaydi.

Matnda frazeologik ma’noni qayta yaratish uchun besh mezon

Frazeologizmni baholashda faqat “ma’nosi to‘g‘rimi?” deb so‘rash kamlik qiladi. Tarjimon quyidagi besh savolga javob topsa, variant nima uchun tanlanganini asoslashi mumkin:

1. **Ma’no:** Ibora shu jumlada qaysi holatni bildiradi? Bu lug‘atdagi asosiy ma’noning o‘zi bo‘lmasligi mumkin.
2. **Obraz:** Qaysi metafora, predmet yoki madaniy tasavvur iborani jonlantiryapti? Obraz matnda muhimmi yoki allaqachon xiralashganmi?
3. **Pragmatik vazifa:** Ibora maqtaydimi, mazax qiladimi, yumshatadimi, shoshiryaptimi yoki yaqinlik yaratadimi?
4. **Registr:** U rasmiy, og‘zaki, hazilomuz, eskirgan yoki keskinmi? Qahramonning nutq ovoziga to‘g‘ri keladimi?
5. **Matn bilan bog‘lanish:** Ibora keyingi jumladagi obraz, takror, so‘z o‘yini yoki syujetga ulanadimi?

Bu mezonlarni maqolada M-O-P-R-M deb belgilaymiz: ma’no — obraz — pragmatik vazifa — registr — matn. Bu tayyor tilshunoslik standarti yoki empirik sinovdan o‘tgan shkala emas; u tadqiqotda qo‘llash va to‘ldirish mumkin bo‘lgan mualliflik tahliliy evristikasidir. Uning afzalligi — tarjimonga faqat variantni emas, tanlov sababini ham ko‘rsatishga yordam berishida.

Masalan, “spill the beans” ko‘pincha sirni oshkor qilish ma’nosini bildiradi. “Sirni oshkor qildi” ma’noni aniq beradi, lekin “loviyani to‘kib yuborish” obrazini va iboraning yengil, og‘zaki tusini yo‘qotadi. Agar sahnada oddiy axborot berilayotgan bo‘lsa, bu yo‘qotish maqbul bo‘lishi mumkin. Agar qahramonning laqillashi yoki hazili muhim bo‘lsa, o‘sha ovozni dialogdagi boshqa vosita bilan

saqlash talab etiladi. Demak, ekvivalentlikni bitta belgi emas, bir necha belgining birgalikdagi muvozanati belgilaydi.[2]

Matnda frazeologik ma’noni kontekstda qayta yaratish

Lug‘at frazeologizmning ehtimoliy ma’nolarini ko‘rsatadi; matn esa ulardan qaysi biri ishlayotganini tanlashga yordam beradi. “Break the ice”ni olaylik. Yangi jamoada birinchi bo‘lib gap boshlagan kishi haqida aytilsa, u “tanishuvga yo‘l ochdi” degani. Sovuq, tarang muzokarada esa “muzni eritdi” mazmuni — vaziyatni yumshatdi, degan ma’noga yaqinlashadi. Birinchi holatda harakatni boshlash, ikkinchisida taranglikni kamaytirish oldinga chiqadi. Kontekstni chetga surib, har ikki joyda bitta mexanik muqobil qo‘llash ma’noni qisqartiradi.

Tarjimon ibora atrofidagi kamida to‘rt halqani tekshirishi mumkin: kim gapiryapti, kimga gapiryapti, qanday vaziyatda va qaysi janrda? Qahramonning yoshi, maqomi, munosabati hamda oldingi-keyingi jumlalar ham tanlovni o‘zgartiradi. Ilmiy maqolada “sirni oshkor qildi” tabiiy eshitilishi mumkin; sho‘x dialogda esa betaraf ifoda qahramonga xos laqillagan ohangni yo‘qotadi. Ibora kinoya yoki so‘z o‘yini bilan o‘zgartirilgan bo‘lsa, uni oddiy lug‘aviy ma’noga qaytarish muallif uslubini ham tekislab qo‘yadi.

Frazeologizmni matnda aniqlash va ma’nosini belgilashda frazeologik lug‘atlar bilan birga kontekstni ham hisobga olish zarurligi tarjimashunoslik tadqiqotlarida alohida qayd etilgan.[1] O‘zbek tarjima amaliyotiga bag‘ishlangan tahlillar ham ikki iboraning lug‘aviy mazmuni yaqinligi ularni har qanday matniy holatda almashtirish mumkin degani emasligini ta’kidlaydi.[3] Amaliy qoida oddiy: variantni tanlashdan oldin ibora turgan jumlanigina emas, kamida oldingi va keyingi jumlalarni ham o‘qish kerak.

Ibora ataylab o‘zgartirilsa, tarjima ham ikki ma’noni birga ushlashi kerak

Badiiy matnda yozuvchi frazeologizmni odatiy shaklida qoldirmasdan, uning tarkibiy so‘zini almashtirishi, iborani so‘zma-so‘z ma’noda davom ettirishi yoki ikki ma’noni bir vaqtda faollashtirishi mumkin. Bunday o‘zgartirish tasodifiy “xato” emas: ko‘pincha hazil, kinoya, xarakter yaratish yoki syujetga ishora qilish uchun ishlatiladi. Tarjimon uni faqat lug‘atdagi tayyor idiomaga qaytarsa, muallifning uslubiy harakati yo‘qoladi; bunday shakliy o‘zgarishlar frazeologik birlikning funksional tahlilini talab qiladi.[2][4]

Masalan, tahlil uchun tuzilgan “He promised not to spill the beans, then tripped and sent dinner across the floor” jumlasida “spill the beans” avval “sirni oshkor qilish” iborasi sifatida, keyin esa loviyani to‘kib yuborish hodisasi sifatida eshitiladi. “U sirni oshkor qilmaslikka va’da berdi, keyin qoqilib, ovqatni polga sochdi” mazmunni beradi, ammo ikki ma’no orasidagi ko‘prikni uzadi. “U ‘sirni to‘kib yubormayman’ deb va’da berdi-yu, keyin qoqilib, loviyani polga sochdi” shakli g‘alatiroq, lekin so‘z o‘yini ikki tilda ham anglashiladigan matnda ikki qatlamni yaqinlashtirishi mumkin. Yakuniy tanlov janr, qahramon ovozi va o‘quvchiga hazil qanchalik ravshan bo‘lishi kerakligiga bog‘liq.

Shu sabab frazeologizmni aniqlashning o‘zi yetarli emas; matnda u odatiy qolipda turibdimi yoki ataylab “jonlantirilganmi”, deb ham so‘rash lozim. Bunday holatlarda kompensatsiya, shakliy o‘zgartirish yoki qisqa izoh kabi yechimlar ko‘rib chiqiladi. Qaysi usul tanlanmasin, asosiy talab — so‘z o‘yinini “tarjima qilib bo‘lmaydi” deb tashlab qo‘ymasdan, uning o‘quvchidagi vazifasini saqlashga urinishdir. Bu masala maqolaning M-O-P-R-M modelida “obraz” va “matn bilan bog‘lanish” mezonlari bir vaqtda ishlashini ko‘rsatadi.

O‘xshash obrazning o‘zi to‘liq ekvivalentlikni kafolatlamaydi

Eng ishonchli yechim ba’zan tayyor, tabiiy ekvivalent bo‘ladi. “Better late than never” va “Hechdan ko‘ra kech yaxshi” misolida mazmun ham, nasihatomuz maqol ohangi ham bir-biriga yaqin. Bu yerda tarjimon so‘zma-so‘z tuzilishni takrorlashi shart emas: maqsad — kech bo‘lsa ham amalga oshgan ishning afzalligini o‘quvchiga shu janrda yetkazish.

“Ko‘z qorachig‘idek asramoq” hamda inglizchadagi “to cherish/guard as the apple of one’s eye” o‘rtasida obraz va qadrlash mazmunida yaqinlik bor. Biroq yaqin obrazning o‘zi tayyor yechim emas: inglizcha jumlada fe’l birikmasi, egalik shakli va kontekst bilan tabiiy bog‘lanishini tekshirish kerak. Masalan, “U bolasini ko‘z qorachig‘idek asraydi”ni inglizchaga avtomatik tarzda “guards like the apple of his eye” deb ko‘chirishdan ko‘ra, maqsad tilidagi odatiy qurilish va nutq ohangini lug‘at hamda korpus misollari bilan tekshirish ma’qul.

Qisman ekvivalentda mazmun saqlanadi, ammo obraz yoki uslub o‘zgaradi. “To lose one’s head”ni ayrim kontekstlarda “o‘zini yo‘qotmoq” deb berish mumkin: vahima yoki hayajonda to‘g‘ri qaror qila olmaslik mazmuni yaqin. Lekin “boshini yo‘qotmoq” degan shakl ham o‘zbekchada boshqa ma’nolarni chaqirishi mumkin; shu bois gapning davomi va birikmaning tabiiyligi tekshiriladi. Bitta iboraga mos keladigan yechim boshqa jumlada mos kelmasligi ehtimoldan xoli emas.[3][4]

Shunday ekan, ekvivalentni to‘rt savol bilan sinash mumkin: ma’no bir xilmi, ta’sir o‘xshashmi, uslub mosmi, maqsad tilda tabiiy eshitiladimi? Javoblarni “bor-yo‘q” deb qo‘pol hisoblash shart emas; qisqa izoh yetarli. Bu usul bir xillikni sun’iy talab qilishdan saqlaydi va yo‘qotilgan jihatni ochiq ko‘rsatadi.

Tarjima strategiyasini ibora emas, matndagi vazifa belgilaydi

Tarjima usulini tanlashda quyidagi ketma-ketlik ish beradi:

1. **Avvalo tabiiy to‘liq ekvivalentni qidiring.** Agar ma’no, uslub va pragmatik vazifa mos bo‘lsa, aynan shu variant eng kam yo‘qotish bilan ishlaydi. “Hechdan ko‘ra kech yaxshi” shunday yechimga misol.

2. **To‘liq moslik bo‘lmasa, funksional muvozanatni tekshiring.** “Break the ice” uchun “suhbatni boshlab yubordi” yoki “taranglikni yumshatdi”dan qaysi biri to‘g‘ri ekani sahnaga bog‘liq. Birinchisi kirish harakatini, ikkinchisi kayfiyat o‘zgarishini ta’kidlaydi.

3. **Tabiiy frazeologik muqobil bo‘lmasa, tavsifiy tarjimani tanlang.** “Spill the beans”ning “sirni oshkor qildi” varianti tushunarli va aniq. U obrazni kamaytiradi; agar obraz keyinroq muhim bo‘lsa, uni boshqa joyda qoplash mumkin.

4. **Kalkani faqat o‘quvchi anglasa va maqsad tilda g‘aliz tuyulmasa ishlating.** Obrazni tashqi ko‘rinishda saqlashning o‘zi yetarli emas. Tarjimada yangi, tushunarsiz idioma yaratish manba matnga sodiqlik hisoblanmaydi.

5. **Zarur bo‘lsa, yo‘qolgan ta’sirni kompensatsiya qiling.** Manbadagi hazil yoki og‘zakilikni xuddi shu joyda emas, yaqin jumlada tabiiy ifoda bilan tiklash mumkin. Kompensatsiya bir xil so‘zni emas, o‘quvchidagi vazifaviy ta’sirni quvib yetadi.

Frazeologik birliklarni tarjimada berish haqidagi tadqiqotlarda to‘liq/qisman ekvivalent, funksional almashtirish, tavsif va kompensatsiya kabi yo‘llar bir-birini istisno qiluvchi qat’iy retsept emas, vaziyatga qarab tanlanadigan amaliy imkoniyatlar sifatida ko‘riladi.[4][5] Masalan, “a piece of cake”ni “juda oson” deb berish axborotni saqlaydi, ammo yengil hazilomuz tusni pasaytirishi mumkin. Agar bu tus qahramon ovozining muhim qismi bo‘lsa, uni keyingi javobdagi hazil, qisqa ibora yoki nutq sur’ati bilan qoplash mumkin. Demak, maqsad har bir obrazni so‘zma-so‘z saqlash emas; qaysi yo‘qotish muhimligini anglab, o‘rnini boshqa tabiiy vosita bilan to‘ldirishdir.

Uchta mini-case: tarjima variantini M-O-P-R-M orqali tekshirish

1-holat — “spill the beans”. Kontekst: “He spilled the beans about the surprise party.” Betaraf variant: “U kutilmagan ziyofat haqidagi sirni oshkor qildi.” Ma’no saqlanadi; loviya obrazi saqlanmaydi; registr neytrallashadi. Agar gap do‘stlarning yengil hazilida kelsa, bir xil axborotni ifodalash bilan birga personajning og‘zaki ovozini ham qayta yaratish kerak. Biroq o‘zbekchadagi tayyor iborani lug‘at va real qo‘llanishdan tekshirmasdan “obrazliroq” deb o‘zboshimchalik bilan qo‘shish ham noto‘g‘ri.

2-holat — “break the ice”. Kontekst: yangi ishchilarning birinchi uchrashuvi. “She told a small joke to break the ice” jumlasini “U noqulaylikni yumshatish uchun kichik hazil qildi” deb berish vazifani ochadi. Agar sahnada faqat birinchi bo‘lib gap boshlash muhim bo‘lsa, “u suhbatni hazil bilan boshlab yubordi” tabiiyroq bo‘lishi mumkin. Ikki variant ham iboraning bir jihatini oldinga chiqaradi; qaysi biri ma’qulligini jumlaning davomi hal qiladi.

3-holat — “ko‘z qorachig‘idek asramoq”. Kontekst bolaning ota-ona uchun qadrli ekanini ta’kidlasa, maqsad tilda ham “eng aziz narsadek asramoq” ma’nosi, mehr va iliqlik saqlanishi kerak. Obraz yaqinligi foydali ishora, lekin tayyor tarjimaga avtomatik ruxsat emas: maqsad tilidagi birikmaning tabiiyligi, grammatik qurilishi va yozuvchi uslubi alohida tekshiriladi. Ushbu mini-case aniq nashrdagi juft tarjima emas, mezonlarni ko‘rsatuvchi namunali tahlildir.

Uch holatning umumiy sabog‘i: avval iborani aniqlang, keyin uning vazifasini belgilab, shundan so‘ng variant yozing. Tarjimani ovoz chiqarib o‘qish ham foydali: kitobiy yoki sun’iy yangragan gapni ko‘z ba’zan payqamaydi, quloq esa tez tutadi. Yakuniy tekshiruvda “o‘zbek o‘quvchisi buni shu vaziyatda shunday aytarmidi?” deb so‘rash kerak.

Xulosa: iboraning shaklini emas, matndagi “ishini” qayta yarating

Frazeologizmni muvaffaqiyatli qayta yaratish — manba tildagi har bir obrazni ko‘chirish ham, maqsad tildagi har qanday yaqin iborani ishlatish ham emas. Tarjimon ma’no, obraz, pragmatik vazifa, registr va matniy bog‘lanishdan qaysi biri hal qiluvchi ekanini aniqlashi kerak. “Better late than never” kabi holatda tayyor maqoliy ekvivalent topiladi; “spill the beans”da tavsifiy ifoda mazmunni saqlab, obrazni yo‘qotishi mumkin; “break the ice” esa vaziyatga qarab ikki xil funksiyani bajaradi.

Maqolada taklif qilingan M-O-P-R-M modeli universal formula emas, balki tanlovni izohlashga yordam beradigan tekshiruv ro‘yxatidir. Uning amaliy qiymati shundaki, tarjimon “bu variant to‘g‘ri” degan hukm bilan cheklanmay, “bu yerda mazmunni saqladim, obrazni esa boshqa joyda qopladim” deb asoslashi mumkin. Keyingi bosqichda modelni turli janrlardagi keng inglizcha–o‘zbekcha matnlar korpusida sinash, tarjimonlar bahosini qiyoslash mumkin. Hozircha esa eng ishonchli kichik amal shu: iborani alohida emas, uning oldingi va keyingi gaplari bilan birga o‘qing va tarjima varianti o‘sha matnda qanday vazifa bajarayotganini yozib qo‘ying.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Subbotina, V. “Challenges of Translating Phraseological Units.” Procedia – Social and Behavioral Sciences, 70 (2013), 1487–1492. DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.01.216. Ishda frazeologik ma’noning yaxlitligi, kontekst va frazeologik lug‘atlarning ahamiyati muhokama qilinadi.

[2] Jaskot, Maciej Paweł. “Equivalent Culture-Anchored Units Translation? The Phraseological Units Issue.” Cognitive Studies | Études cognitives (2016). DOI: 10.11649/cs.2016.006. Muallif ekvivalentlikni funksional tushunish va konnotativ-pragmatik qatlamni saqlash zarurligini asoslaydi.

[3] Yunusova, Dilorom, and Zafar Rustamov. “Frazeologik birliklarni tarjimada berishning nazariy usullari.” Переводоведение и лингвистика в эпоху цифровых технологий: изучение передовых подходов, 1(1) (2024), 187–188. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.linguistics-digital-age.34984.

[4] Xudoyorova, Safura. “Translation Strategies for Phraseological Units in English and Uzbek Fiction: A Contrastive and Functional Analysis.” Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali, 8(2) (2026), 400–404. DOI: 10.70728/b.series.v08.i02.063.

[5] Uktamova, Mokhigul, and Akmaljon Muhammadov. “Phraseological Units in English and Their Equivalents in Uzbekistan.” International Conference on Global Trends and Innovations in Multidisciplinary Research, 2(2B) (2026), 149–152.